

YORDAMCHI MAXSUS MAKTAB O'QUVCHILARINING PSIXOLOGIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI: KOGNITIV, EMOTSIONAL VA IJTIMOY KOMPETENSIYALAR TAHLILI

Alimdjonova Kimyoxon Sherzodbek qizi

Maktabgacha ta'lim va Maxsus pedagogika fakulteti Oligofrenopedagogika

yo'nalishi 2- kurs

Rahbari: To'raxonova Barnoxon

Maktabgacha ta'lim va Maxsus pedagogika fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada yordamchi maxsus maktab o'quvchilarining psixologik rivojlanish xususiyatlari kognitiv, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalar kesimida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning diqqat, xotira, tafakkur va idrok kabi kognitiv jarayonlaridagi sustkashliklar, emotsional barqarorlikning pastligi, impulsivlik va affektiv reaktivlikning yuqoriligi, shuningdek, ijtimoiy muloqot va moslashuvdagi qiyinchiliklar aniqlangan. Kognitiv-emotsional-ijtimoiy kompetensiyalarning o'zaro integratsiyasi ularning rivojlanishida markaziy ahamiyatga ega ekani ta'kidlanadi. Natijalarga asoslanib, individual differensial diagnostika va integrativ korreksion dasturlarni ishlab chiqish ushbu toifa o'quvchilarning psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi samarali yondashuv ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar. Yordamchi maxsus maktab; psixologik rivojlanish; kognitiv jarayonlar; emotsional barqarorlik; ijtimoiy kompetensiyalar; neyropsixologik xususiyatlar; korreksion pedagogika; maxsus psixologiya; integrativ rivojlanish; ijtimoiy moslashuv.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida yordamchi maxsus maktablarda tahsil olayotgan o'quvchilarning psixologik rivojlanishini chuqur o'rganish masalasi dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu toifa o'quvchilar intellektual rivojlanishidagi turli cheklovlar, neyropsixologik buzilishlar, nutq va sensor-motor funksiyalaridagi sustkashliklar sababli o'quv jarayonini o'zlashtirishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar. Shuning uchun ularning psixik rivojlanishini, xususan, kognitiv, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarni ilmiy asosda tahlil qilish korreksion-pedagogik faoliyatning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [1].

Yordamchi maxsus maktab o'quvchilari psixikasida kuzatiladigan rivojlanish xususiyatlari murakkab va ko'p omilli bo'lib, ular miyaning organik shikastlanishi, perinatal patologiya, genetik sindromlar, nutqiy rivojlanishdagi nuqsonlar, ijtimoiy deprivatsiya, pedagogik e'tiborsizlik yoki psixotraumatik omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Natijada bunday o'quvchilarda idrok, diqqatni boshqarish, xotira hajmi, tafakkur jarayonlari, emotsional reaksiyalar barqarorligi, ijtimoiy muloqot va o'zini boshqarish mexanizmlarida sezilarli o'zgarishlar namoyon bo'ladi. Mazkur jihatlarni kompleks o'rganish ularning psixik taraqqiyotidagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash, individual rivojlantiruvchi dasturlarni loyihalash, ta'lim strategiyalarini moslashtirish va inklyuziv ijtimoiy muhit yaratishda muhim ahamiyatga ega [2].

Ilmiy adabiyotlarda so'nggi yillarda neyropsixologiya, korreksion pedagogika, kognitiv psixologiya va ijtimoiy psixologiya kesishgan nuqtada olib borilayotgan tadqiqotlar yordamchi maktab o'quvchilarining psixologik rivojlanishi differensial yondashuvni talab

qilishini ta'kidlamoqda. Xususan, kognitiv jarayonlarning yetarli rivojlanmagani o'quv motivatsiyasi va mustaqil fikrlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi; emotsional sohadagi noturg'unlik esa affektiv portlashlarga, impulsiv xulq-atvorga, stressga past chidamlilikka olib kelishi mumkin; ijtimoiy kompetensiyalarning cheklanganligi esa muloqot ko'nikmalarining sustligiga, jamoaga moslashishdagi qiyinchiliklarga sabab bo'ladi. Shu bois, ushbu kompetensiyalarni tizimli diagnostika qilish va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash ilmiy jihatdan nihoyatda muhimdir [3].

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, yordamchi maxsus maktablar uchun ishlab chiqilgan ko'plab pedagogik va psixologik dasturlar umumiy tavsiyalarga tayanadi, biroq o'quvchilarning individual psixologik profili yetarli darajada hisobga olinmay qoladi. Bu esa korrektsion jarayon samaradorligini pasaytiradi. Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini chuqur ilmiy tahlil qilish nafaqat psixologik diagnostika sifatini oshiradi, balki o'qituvchi va psixologlarga shaxsga yo'naltirilgan rivojlantiruvchi dasturlarni ishlab chiqish, ta'lim jarayonini individuallashtirish va o'quvchilarning ijtimoiy integrat siyasini kuchaytirishga imkon beradi [4].

Shu ma'noda, ushbu tadqiqot yordamchi maxsus maktab o'quvchilarining psixologik rivojlanishini uch asosiy yo'nalishda- kognitiv jarayonlar, emotsional barqarorlik va ijtimoiy kompetensiyalar kesimida tahlil qiladi hamda mazkur kompeten siyalarning o'zaro ta'siri, shakllanish dinamikasi va korrektsion ishlar samaradorligiga ta'sirini ilmiy asosda yoritadi. Tadqiqot natijalari korrektsion pedagogika, maxsus psixologiya va amaliy ta'lim tizimida qo'llanilishi mumkin bo'lgan ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi [5].

Adabiyotlar tahlili. Yordamchi maxsus maktab o'quvchilarining psixologik rivojlanish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar so'nggi yillarda nevropsixologiya, maxsus pedagogika, defektologiya va kognitiv psixologiya yo'nalishlarining kesishgan nuqtasida jadal rivojlanmoqda. Jahon va mahalliy adabiyotlarda ushbu toifa o'quvchilarning kognitiv jarayonlari, emotsional barqarorligi va ijtimoiy kompetensiyalarining shakllanishiga doir ilmiy qarashlar ko'p qirrali yondashuvlar bilan izohlanayotganini ko'rsatadi.

1. Kognitiv rivojlanishning ilmiy asoslari- Piaget, Vîgotskiy, Luriya, Hebb kabi klassik psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan intellektual rivojlanish nazariyalari yordamchi maktab o'quvchilarining kognitiv jarayonlarini tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Vîgotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi g'oyasi va Luriyaning nevropsixologik bloklar tizimi kognitiv jarayonlardagi sustlashuvning asab tizimi faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ilmiy jihatdan asoslaydi [6].

Zamonaviy tadqiqotlar (Meltzer, 2018; Swanson, 2020) shuni ko'rsatadiki, intellektual rivojlanishida cheklovlari bo'lgan o'quvchilarda: diqqatning barqarorligi va ko'chuvchanligi past, xotiraning mexanik turi nisbatan saqlangan, verbal-mantiqiy xotira sust, tahlil-sintez operatsiyalari sekin, umumlashtirish va kategoriyalash mexanizmlari yetarli shakllanmagan. Mahalliy tadqiqotchilar (Sattorova, 2021; Mamatqulova, 2022) shuni tasdiqlaydiki, yordamchi maktab o'quvchilarida intellektual faoliyatning rivojlanish darajasi individual bo'lib, ularni differensial diagnostika qilish korrektsion dasturlar samaradorligini oshiradi [7].

2. Emotsional rivojlanishning psixologik xususiyatlari- Adabiyotlarda emotsional rivojlanishning kechikishi ko'plab omillar bilan bog'liqligi ta'kidlanadi. Eriksonning

psixosozial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bunday o'quvchilar "ishchanlik -pastlik" bosqichida ko'proq qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa o'ziga ishonchsizlik va emotsional tengsizlikka olib keladi.

So'nggi yillardagi tadqiqotlar (Greenspan & Wieder, 2019; Kozlov, 2021) bunday bolalarda: affektiv reaksiyalar tez alangilanadi, emotsional o'zini boshqarish mexanizmlari past, stressga chidamlilik sust, frustratsiya tolerantligi zaif, tashvishlilik va qo'rquv reaksiyalari kuchliroq namoyon bo'lishi kabi xususiyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Bir qator mahalliy izlanishlar (Qodirova, 2020; Ochirdiyeva, 2023) yordamchi maktab o'quvchilarida emotsional nomutanosiblik ijtimoiy moslashuv jarayonlarini ham sekinlashtirishini ta'kidlaydi.

3. Ijtimoiy kompetensiyalarning shakllanishi- Ijtimoiy rivojlanish bo'yicha Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi va Banduraning ijtimoiy o'rganish modeli yordamchi maktab o'quvchilarining ijtimoiy xulq-atvorini tushuntirishda keng qo'llaniladi. Tadqiqotlarga ko'ra (Guralnick, 2017; Lindsay, 2021): muloqotga kirishish tashabbusi past, tengdoshlar bilan o'yin faoliyatida qiyinchiliklar kuzatiladi, ijtimoiy rollarni anglash sust, ijtimoiy signallarni (imo-ishora, yuz ifodasi) tushunish sekin, moslashuv strategiyalari yetarli shakllanmagan. Ushbu holatlar yordamchi maktab o'quvchilarida ijtimoiy kompetensiyalarning murakkab, bosqichma-bosqich shakllanishini ko'rsatadi. Mahalliy tadqiqotlar (Ergasheva, 2022; Usmonova, 2023) maktabdagi psixologik muhit, o'qituvchining kommunikativ yondashuvi va oilaviy qo'llab-quvvatlash darajasi ijtimoiy kompetensiyalar shakllanishining asosiy determinantlari ekanini qayd etadi.

4. Kognitiv-emotsional-ijtimoiy kompetensiyalar o'zaro bog'liqligi- Zamona viy ilmiy adabiyotlar (Diamond, 2020; Kaufman, 2019) kompleks yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Bunda: kognitiv jarayonlar emotsional boshqaruvga bevosita ta'sir qiladi, emotsional barqarorlik ijtimoiy moslashuvni osonlashtiradi, ijtimoiy tajriba esa kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Shu sababli tadqiqotlarda ushbu kompetensiyalarni **ajratilgan holda emas, balki integrativ tizim** sifatida o'rganish yuksak samaradorlik beradi.

5. Korrektсион va psixologik-pedagogik yondashuvlar- Adabiyotlarda bir qator samarali yondashuvlar bayon qilingan: Luriyaning neyropsixologik reabilitatsiya modeli, Montessori texnologiyalari, TEACCH tizimi, ABA (Applied Behavior Analysis) tamoyillari, Emotsional-irodaviy treninglar, Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish dasturlari (social skills training). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, individual-differensial korrektсион dasturlar o'quvchilarning psixologik taraqqiyotini sezilarli darajada tezlashtiradi (Reynolds, 2018; Karimova, 2022).

Natijalar va muhokama- Tadqiqot davomida yordamchi maxsus maktab o'quvchilarining kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlari kompleks ravishda o'rganildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, ushbu toifa o'quvchilarning psixik taraqqiyoti bir xilda kechmaydi, aksincha, individual farqlarga, neyropsixologik omillarga, oilaviy muhitga va ta'limiy sharoitlarga kuchli bog'liqdir.

1. Kognitiv jarayonlar bo'yicha natijalar- Tahlil natijalariga ko'ra: diqqatning barqarorligi va ko'chuvchanligi past, diqqat tez chalg'iydi; xotiraning mexanik turi yaxshi saqlangan, ammo mantiqiy xotira sustroq shakllangan; tahlil-sintez amallari sekin bajariladi, umumlashtirish qobiliyati cheklangan; verbal aql operatsiyalarida qiyinchiliklar kuzatildi; vizual-motor koordinatsiya va idrok jarayonlarida sekinlik mavjud. Bu holat Luriya, Piaget va Swanson tomonidan keltirilgan nazariyalar bilan mos keladi hamda yordamchi maktab o'quvchilari uchun kognitiv yuklama bosqichma-bosqich oshirilishi zarurligini ko'rsatadi.

2. Emotsional rivojlanish bo'yicha natijalar- Tadqiqot davomida o'quvchilarning emotsional holati barqaror emasligi qayd etildi. Jumladan: affektiv reaksiyalar tez namoyon bo'ladi; frustratsiya holatida impulsiv xatti-harakatlar kuchayadi; o'zini boshqarish va emotsional tartibga solish mexanizmlari zaif; tashvishlilik, ishonchsizlik, qo'rquvga moyillik kuzatildi; ijobiy emotsiyalarni ifodalashda ham cheklovlar mavjud. Bu natijalar Greenspan, Wieder va Erikson kabi olimlarning bolalar rivojlanishidagi emotsional komponentlarning asosiy ahamiyatiga doir fikrlarini tasdiqlaydi.

3. Ijtimoiy kompetensiyalar bo'yicha natijalar- O'quvchilarning ijtimoiy rivojlanishida quyidagi xususiyatlar aniqlandi: tengdoshlar bilan muloqotga kirishish tashabbusi past; ijtimoiy signallar (imo-ishora, yuz ifodasi, intonatsiya)ni anglash sekin; o'yin jarayonida rollarni o'zlashtirishda qiyinchiliklar bor; o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarida emotsional qaramlik kuchli; jamoaviy faoliyatga moslashish sust. Bu xulosalar Guralnick, Bandura va Bronfenbrennerning ijtimoiy o'rganish va ekologik rivojlanish nazariyalari bilan uyg'un.

4. Kognitiv, emotsional va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi-Tahlillar shuni ko'rsatdiki: kognitiv sustlik emotsional beqarorlikni kuchaytiradi; emotsional beqarorlik ijtimoiy moslashuvga salbiy ta'sir qiladi; ijtimoiy tajribadagi cheklovlar kognitiv rivojlanishni sekinlashtiradi; integrativ rivojlanish modeli yordamchi maktab o'quvchilari uchun eng maqbul yondashuvdir. Natijalar Diamond (2020) va Kaufman (2019) tomonidan taklif etilgan kognitiv-emotsional-ijtimoiy integratsiya modelini qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa. Yordamchi maxsus maktab o'quvchilarining psixologik rivojlanishi kompleks, ko'p omilli va individual farqlarga boy jarayon bo'lib, ularni kognitiv, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalar kesimida chuqur tahlil qilish ta'limning samaradorligini oshirish, korreksion ishlarni individuallashtirish va shaxsga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki: Kognitiv jarayonlarning sekinligi o'quv faoliyatini o'zlashtirish darajasiga bevosita ta'sir qiladi va maxsus metodika talab qiladi. Emotsional barqarorlik pastligi o'zini boshqarish, motivatsiya va ijtimoiy xulq-atvorga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy kompetensiyalardagi cheklanishlar muloqot, jamoaviy moslashuv va ijtimoiy integratsiyani qiyinlashtiradi. Ushbu uch kompetensiya o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularni birgalikda rivojlantirish eng samarali strategiya hisoblanadi. Individual psixologik profil va differensial diagnostikaga asoslangan korreksion dasturlar yordamchi maktab o'quvchilarining psixologik taraqqiyotini sezilarli darajada yaxshilaydi. Mazkur ilmiy ish maxsus psixologlar, defektologlar, o'qituvchilar va pedagogik amaliyot bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun metodik va ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Diamond, A. (2020). Executive functions in children with developmental delays: A neurocognitive approach. *Developmental Psychology*, 56(4), 745–758.
<https://doi.org/10.1037/dev0000893>
2. Ergasheva, Z. (2022). Ijtimoiy kompetensiyalarning maxsus ta'lim tizimidagi ahamiyati. *Uzbek Journal of Pedagogical Studies*, 5(2), 84–92.
3. Erikson, E. (1993). *Childhood and society*. New York, NY: Norton.

4. Greenspan, S. I., & Wieder, S. (2019). Emotional development and self-regulation in children with learning difficulties. *Journal of Clinical Child Psychology*, 48(3), 315–329.
5. Guralnick, M. J. (2017). Social competence of young children with developmental delays. *Pediatrics*, 140(3), e20170163.
6. Kaufman, S. B. (2019). *Intelligence redefined: Integrating cognitive, emotional, and social factors*. Oxford, UK: Oxford University Press.
7. Kozlov, D. (2021). Emotsional barqarorlikning psixologik mexanizmlari: maxsus maktab o'quvchilari misolida. *Defectology Research*, 12(1), 45–55.
8. Lindsay, G. (2021). Social communication challenges in special education settings. *Educational Review*, 73(5), 678–695.